

سیر تحول صوری و محتوایی تقویم‌های خطی دوره اسلامی، با توجه به اسناد موجود در کتابخانه‌های ملی ایران، ملی ملک، آستان قدس رضوی و مجلس شورای اسلامی*

حسین عابد دوست^۱، حبیب‌الله آیت‌اللهی^۲

۱- دانشجوی دکترای تاریخ تطبیقی و تحلیلی هنر اسلامی، دانشکده هنر دانشگاه شاهد تهران

۲- دانشیار دانشکده هنر، دانشگاه شاهد تهران

چکیده

تقویم‌های دوره اسلامی، نمونه‌های خطی بی‌نظیری هستند که با توجه به ویژگی‌های صوری و محتوایی از مجموعه‌های ارزشمند و قابل توجه در هنر اسلامی است. این تحقیق در پی پاسخ به این سوال است که سیر تحول و تغییر صوری و محتوایی تقویم‌های دوره اسلامی چگونه است و چه رابطه‌ای میان تقویم‌های عصر حاضر و نمونه‌های کهن آن در دوره اسلامی وجود دارد. به همین جهت نمونه‌های تقویمی را از میان اسناد خطی دوره‌های سلجوقی، ایلخانی، صفوی، قاجار و نمونه‌هایی را از عصر حاضر گردآوری نموده و به بررسی ویژگی‌های ظاهری آثار و ارتباط محتوایی آنها با یکدیگر پرداخته‌است. فرضیه اصلی این پژوهش تداوم حیات سنت تصویرگری تقویم در دوره اسلامی و ارتباط صوری و محتوایی آنها با یکدیگر است. بیان ویژگی‌های صوری، مباحث زیبایی‌شناسی و ارزش‌های هنری تقویم‌های خطی دوره اسلامی و تأثیرگذاری آنها در تقویم‌های دوره‌های بعد از آن، از اهداف این پژوهش است. براین اساس اسناد تقویمی از قرون اولیه اسلامی دارای ساختار جدول‌کشی افق و عمود برگرفته از زیج‌های کهن است. در این تقویم‌ها، نام برج‌ها مانند حمل، ثور، جوزا، سرطان، اسد و... آمده‌است. تقویم‌های اولیه فاقد آرایه‌ها و تذهیب است و نمونه‌های متعلق به دوره صفوی و پس از آن، با تذهیب و تزیینات دیگر همراهند. تقویم‌های متاخر با توجه به امکانات چاپ ماشینی و نیازهای روز، ساده‌تر و فاقد تزیینات و در عین حال بر اساس ساختارهای قدیمی شکل گرفته‌است.

واژه‌های کلیدی: سنت تصویرگری تقویم، تقویم‌های خطی، دوره اسلامی، اسناد.

1. Email: hossienabeddoost@yahoo.com

2. Email: ayatollahi AT shahed.ac.ir

* (تاریخ دریافت مقاله : ۱۳۹۲/۱۱/۲۱ - تاریخ پذیرش مقاله : ۱۳۹۳/۰۵/۱۴)

مقدمه

تقویم در اصطلاح نجوم به معنای مجموعه‌ای از اصول و قوانین است که برای تنظیم زمان و سال و چگونگی تقسیم آن به ۱۲ ماه و شمارش روزها و... مورد استفاده قرار می‌گیرد. در ایران از دوران کهن نموده‌ها و نشانه‌های تقویمی در آثار مختلف، شاهی بر سابقه دیرینه تقویم و گاهشماری در این منطقه است.

پرسش تحقیق

مقاله حاضر در پی پاسخ به این پرسش است که کهن‌ترین تقویم‌های رومی موجود متعلق به کدام دوره است و چه ارتباطی میان تقویم‌نگاری اوایل دوره اسلامی با نمونه‌های عصر حاضر وجود دارد؟

فرضیه تحقیق

فرضیه اصلی این پژوهش وجود سنت تقویم‌نگاری مشترک و تداوم آن در دوره اسلامی تا عصر حاضر است.

روش تحقیق

روش انجام تحقیق کتابخانه‌ای و از طریق فیش‌برداری و تصویرخوانی است. نسخه‌های خطی موجود از کتابخانه‌ها و موزه‌های مختلف جمع‌آوری شده‌اند.

پیشینه تحقیق

تاکنون پژوهش‌هایی در زمینه تقویم و گاهشمار در ایران صورت گرفته‌است اما این موارد بیشتر به تاریخچه گاهشماری، نوع گاهشماری و نکات علمی آن پرداخته‌اند. از آنجا که تاکنون به بررسی و ارزیابی صوری و محتوایی تقویم‌ها در دوره اسلامی پرداخته نشده‌است، این مقاله سعی دارد با ارائه اسناد خطی از دوره‌های مختلف، تحلیلی بر تقویم‌نگاری در دوره اسلامی ارائه دهد.

هدف تحقیق

هدف از تحقیق، بیان ارزش‌های تصویری تقویم و چگونگی

تداوم اجزای تقویم‌ها در دوره اسلامی است. سیر تحول تقویم‌های رومی را بر اساس اسناد موجود می‌توان در دوره اسلامی پی‌گیری کرد.

خلاصه‌ای از یافته‌های تحقیق

شواهد نشان می‌دهد، ساختار تصویری تقویم‌ها برگرفته از زایچه‌هاست. قابل توجه است که زایچه و زیج از دوره هخامنشیان در ایران وجود داشته‌است. پژوهش حاضر به بررسی سیر تحول تقویم‌ها در دوره اسلامی می‌پردازد. ابتدا به تقویمی از قرن ۴ و ۵ هـ.ق اشاره دارد و سپس نمونه‌هایی از دوره ایلخانی، صفوی، قاجار و نمونه‌هایی از عصر حاضر ارائه نموده، به تحلیل روابط میان این تقویم‌ها می‌پردازد. در نهایت ویژگی‌های مشترک این تقویم‌ها را بیان می‌دارد.

بحث پژوهش و تحلیل داده‌های تحقیق**۱- بررسی تقویم و گاهشماری در قرون اولیه اسلامی**

سابقه تهیه دفترهایی حاوی اطلاعات نجومی به قرون اولیه اسلامی باز می‌گردد. در این دفاتر درباره وضع خورشید در هریک از صورتهای فلکی منطقه البروج در یک دوره یک ساله و تخمین محل واقعی سیارات و ماه در همین دوره زمانی مطالبی می‌آمده و فهرستی از نام ماههای سال در چند گاهشماری مختلف و نیز پاره‌ای دانستنیهای نجومی و احکام نجومی ذکر می‌شده‌است. به این دفاتر، تقویم یا دفترالسنة گفته می‌شد (ابوریحان بیرونی، ۱۹۳۴، ۱۸۶).

از دوره اسلامی از یک عنصر مشابه تقویم نیز می‌توان نام برد. زیج و زایچه اصطلاحی است که برای جداول نجومی به کار رفته‌است. زایچه در ایران سابقه کهنی دارد به طوری که از دوره ساسانی از زیج شهریاران یاد شده‌است (کندی، ۳۰۱۳۷۴) در واقع زایچه لوحه مربع یا مدور است که برای نشان دادن مواضع ستارگان در آسمان ساخته شده‌است. این جداول برای به دست آوردن حکم طالع ولادت و پیشگویی سرنوشت به کار می‌رفت (معین، ۱۳۸۲، ۱۷۱۶). زایچه‌ها با طالع زمان و موقعیت بروج رابطه تنگاتنگی دارد. تقویم‌نگاری

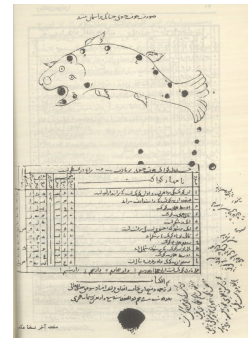

تصویر ۳: برگی از کتاب التفهیم ابوریحان بیرونی، تقویم قمری، شمسی، رومی (بیرونی، ۱۳۵۲، ۲۷۸).

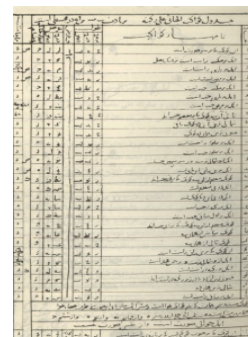

تصویر ۴: جدولی از زیچ ایلخانی، نسخه خطی مورخ ۸۹۲ هـ.ق (ورجانوند، ۱۳۶۶، ۳۵۴).

نیز که با موقعیت بروج آمیخته است به همین سبب از نظر ظاهری مشابهت‌های بسیاری با زایچه دارند. کتب نجومی قرون اولیه اسلامی نیز اطلاعاتی را در اختیار می‌گذارند. برگی از صور الکوکب اثر عبدالرحمن صوفی در تصویر ۱ نشان داده شده است. در این تصویر جدول کوکب حوت جنوبی آمده است، طول و عرض جغرافیایی این کوکب با علائمی رمزی نشان داده شده است. آنچه در این تصویر حائز اهمیت است، شباهت ظاهری جدول کشی آن با تقویم‌ها و زایچه‌های پس از آن است. نمونه دیگر از همین کتاب در تصویر ۲ نشان داده شده است که شاهی است بر شباهت جداول نجومی و تقویم رومی دوره اسلامی. (تصویر ۲). از مقایسه این صفحات از کتاب عبدالرحمن صوفی با نمونه تقویمی متعلق به قرن ۴ و ۵ هـ.ق از کتاب/التفهیم ابوریحان بیرونی این شباهت ظاهری آشکار می‌گردد. بر بالای این تقویم نوشته شده است «اینجا پاره‌ای از ماه پارس نبشتم تا مثال باشد به دانستن تقویم». این تقویم گزارشی است از آن ماه که برابر با ماه رمضان است. در تقسیم‌بندی آن، روزها، هفته، ماه قمری، رومی، نام روزگار پارسیان، ارتفاع روز و ساعات روزها و طالع آنها مطرح شده است (تصویر ۳) (بیرونی، ۱۳۵۲، ۲۷۸).

تصویر ۱: برگی از صورالکوکب عبدالرحمن صوفی، رونوشت خواجه نصیرالدین طوسی (خواجه نصیرالدین طوسی، ۱۳۵۱، ۱۹۶).

تصویر ۲: برگی از صورالکوکب عبدالرحمن صوفی، رونوشت خواجه نصیرالدین طوسی (خواجه نصیرالدین طوسی، ۱۳۵۱، ۴۱).

این سند نشان می‌دهد، تقویم متعلق به قرن ۴ هـ.ق که نمونه‌ای از تقویم نگاری اوایل دوران اسلامی است، آمیخته با طالع سعد و نحس در کنار تقویم قمری تقویم شمسی همراه با اسامی روزهای پارسی که در تقویم‌ها ذکر می‌گردیده است. نام‌هایی مانند اورمزد، بهمن، اردیبهشت و ... همان‌طور که مطرح شد تقویم‌های دوره اسلامی شباهت‌های بسیاری با زیچ‌های کهن دارد و ترسیم زایچه در ایران سابقه بسیاری دارد، و اندروردن وجود آن‌ها را از دوره هخامنشی گزارش کرده است (واندروردن، ۱۳۷۲، ۱۸۲). باید توجه داشت نمونه زایچه مکتوب از دوران قبل از اسلام در دست نیست تا با نمونه‌های تقویمی اوایل دوره اسلامی مقایسه شود. اما با مقایسه تقویم متعلق به سده ۴ و ۵ هـ.ق که از کتاب/التفهیم بیرونی گرفته شده است با زایچه ایلخانی که متأخرتر است می‌توان شباهت را دریافت. در زیچ‌ها و تقویم‌ها از ساختار جدول کشی به صورت عمود و افق استفاده شده و اسامی سیاره‌ها مانند شمس، قمر، زحل

تصویر ۶ جدول کواکبی از زیج الغیبیگ را نشان می‌دهد که در آن کواکب ثور به ثبت رسیده‌است. شیوه جدول کشی و جزئیات این تصویر، مشابه نمونه‌ای است که در کتاب عبدالرحمن صوفی آمده‌است (به تصویر ۱ مراجعه شود). تصویر ۷ جدول حرکت خورشید را از زیج الغیبیگ نشان می‌دهد که شباهت ظاهری آن با تقویم‌های رقومی قابل تأمل است.

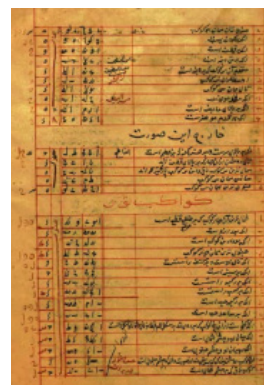
تصویر ۷: برگی از زیج الغیبیگ متعلق به دوره تیموری، جدول حرکت خورشید در ماه‌های قمری را نشان می‌دهد (کتابخانه ملی، شماره بازیابی ۱۱۷۱۳۸۷).

از دوره صفوی یکی از بی نظیرترین تقویم‌نگاری‌ها از حیث زیبایی شناسی را می‌توان بیان کرد. این تقویم‌ها ظاهری شکیل و آراسته دارند، جدول کشی‌ها با ظرافت خاصی انجام شده‌است و استفاده از نشانه‌های تصویری مانند هلال ماه در این تقویم‌ها دیده می‌شود. در نسخه دیگری از تقویم متعلق به دوره صفوی، تأکید ویژه بر تزئین صفحات به واسطه تذهیب‌های ظریف در کنار کاربرد خط نستعلیق و نسخ با دقت، ظرافت و قدرت ویژه، این تقویم را به یک اثر هنری با ویژگی‌های زیبایی‌شناسی منحصر به فرد تبدیل کرده‌است. هماهنگی در اندازه‌های قلم به کار رفته در این نسخه‌ها، قابل توجه است. در این نسخه شیوه چیدمان نوشتار تحرک بیشتری را به شکل ایستای تقویم‌های قبلی بخشیده‌است. در این نسخه از دواپیری برای اعلام اسامی برج‌ها و موقعیت آنها استفاده شده است که در نوع خود منحصر به فرد است (تصویر ۹ و ۸).

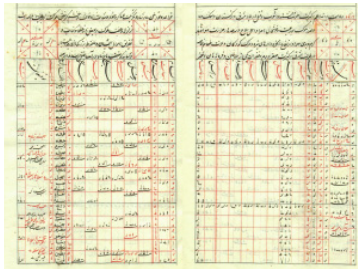
و... در هر دو آمده‌است. در نسخه برگرفته از کتاب /تفهیم در بالای تقویم، عبارت طالع دلو و اجتماع در میزان آمده‌است که نشان می‌دهد توجه به سعد و نحس در این تقویم قدیمی وجود داشته‌است. این طالع‌بینی و پیش‌گویی سعد و نحس در زیج‌های متعلق به دوره ایلخانی نیز دیده می‌شود. تصویر ۴ جدولی از زیج ایلخانی از نسخه خطی مورخ ۸۹۲ هـ.ق را نشان می‌دهد و تصویر ۵، برگی از نسخه خطی زیج الغیبیگ را نشان می‌دهد. این زاینچه‌ها فاقد آرایه‌های تذهیب است و از ساختار ساده‌تری نسبت به نمونه‌های پس از آن برخوردار است. تصویر ۶ و ۷ نمونه‌های دیگری از زیج الغیبیگ متعلق به دوره تیموری را نشان می‌دهد. در این تصویر نام ۱۲ ماه قمری آمده‌است (تصویر ۷).

تصویر ۵: نسخه خطی زیج الغیبیگ (کتابخانه ملی، شماره بازیابی ۱۱۷۱۳۸۷).

تصویر ۶: برگی از زیج الغیبیگ متعلق به دوره تیموری، جدول موقعیت ستارگان در برج ثور را نشان می‌دهد (کتابخانه ملی، شماره بازیابی ۱۱۷۱۳۸۷).

تصویر ۱۰ ب: صفحاتی از تقویم شاه سلطان حسین متعلق به دوره صفوی (کتابخانه موزه ملک، شماره اموال ۵۸۹۹).

تصویر ۸ و ۹: صفحاتی از تقویم شاه سلطان حسین متعلق به دوره صفوی (کتابخانه موزه ملک، شماره اموال ۵۸۹۹).

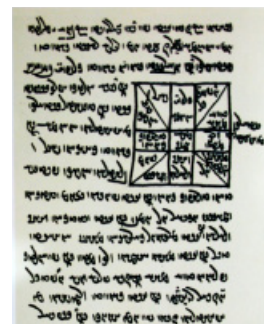
سبب تحول صوری و محتوایی تقویم‌های خطی دوره اسلامی، با توجه به اسناد موجود در کتابخانه‌های ملی ایران، آستان قدس رضوی و مجلس شورای اسلامی

تصویر ۱۱ تقویم رقمی از ۱۲۶۱ هـ ق را نشان می‌دهد که در آن خط شکسته نستعلیق در کنار خط ثلث با اندازه قلم درشت به کار رفته است. نکته جالب توجه جدول مربع شکل در گوشه چپ پایین تقویم است. در این جدول که مشابه نمونه زایچه عالم در بندهش است، اسامی حیوانات که نمادهای سال در تقویم ایغوری است ذکر شده است. بیرشک در کتاب گاهشماری/یرانی به این نکته اشاره کرده است که گاهشماری دوازده حیوانی که با مغولان به ایران آمد، توسط پادشاهان صفوی و قاجار وارد تقویم رسمی شد. نام سال‌ها با نام‌های ترکی بدین قرار است: سیچقان، اودییل، بارس ییل، توشقان ییل، لوی ییل، ییلان ییل، یونت ییل، قوی ییل، بیچی ییل، تخافوی ییل، ایت ییل، تنگوزیل ییل (بیرشک، ۵۹۹، ۱۳۸۰). اسامی این حیوانات برای نام‌گذاری سال‌ها از دوره خواجه نصیرالدین طوسی وارد تقویم‌ها شد (کندی، ۱۷۳۴، ۱۶۱).

تصویر ۱۱: برگه از تقویم رقمی ۱۲۶۱ هـ ق (کتابخانه موزه ملک، شماره اموال ۳۱۷۱).

در تقویم‌های دوره صفوی طالع سعد و نحس روزها جایگاه خاصی دارد. تناولی از قول شاردن در کتاب طلسم، این نکته را مطرح کرده است که در دوره صفوی برای شاهان و مردم عامی، طالع بینی و سعد و نحس احوال، اهمیت خاصی داشته است (تناولی، ۱۳۸۷، ۵۰). نکته مهم دیگر حضور فعال جدول مربعی شکل زایچه در تقویم‌های دوره صفوی و پس از آن است. جدول زایچه که نمونه‌ای از آن در نسخه خطی بندهش آمده است و متعلق به دوره قبل از اسلام است، در دوره اسلامی در تقویم‌ها ظاهر شده است. تصویر ۱۰ الف و ۱۰ ب زایچه عالم از نسخه بندهش و همان ساختار هندسی را در تقویم سلطان حسین صفوی نشان می‌دهد. در تقویم‌های دوره قاجار عنصر جدید خطی ظاهر شده است. همان ساختار تقویم‌های قدیم در ترکیب با خط شکسته نستعلیق و استفاده از اندازه‌های مختلف قلم، این تقویم‌ها را متمایز از نمونه‌های گذشته آن کرده است. در این آثار نیز تذهیب صفحات حضور فعالی دارد و برخلاف تقویم موجود در کتاب بیرونی که در آن نام روزهای پارسیان آمده است، در این تقویم و نمونه‌های متعلق به دوره ایلخانی و صفوی، این نام‌ها ذکر نشده‌اند (تصویر ۱۱).

تصویر ۱۰ الف: برگه از زایچه عالم در بندهش (رضازاده ملک، ۱۲۹، ۱۳۸۴).

در تقویم‌های دوره اسلامی گاه نام صورفلکی (بروج) به صورت نوشتاری آمده‌است؛ مانند نمونه‌ای از تقویم رومی شاه سلطان حسین صفوی و نمونه قدیمی‌تر متعلق به قرن ۵ و ۴ هـ ق که از کتاب //تفهیم بیرونی گرفته شده و بالای آن ساعات و طالع دلو و اجتماع در میزان ذکر شده‌است. برخی از تقویم‌ها، صورت فلکی را به صورت مصور نشان داده‌اند؛ مانند تقویم استخراج شده توسط سیدجلال‌الدین طهرانی که در تصویر ۱۵ نشان داده شده‌است. از مقایسه تقویم سیدجلال‌الدین طهرانی به سال ۱۳۱۴ هـ ش با نمونه‌های قبل از آن، تغییر شیوه نوشتار دستی به چاپ ماشینی به چشم می‌خورد. با توجه به ویژگی‌های صنعت چاپ و تکثیر زیاد نسخه‌ها، فضاها ساده‌ترند و از تراکم کمتری برخوردارند و موارد غیرضروری مانند سعد و نحس از این تقویم‌ها حذف شده‌است. این نکته قابل توجه است که در سال ۱۲۷۷/۱۲۳۹ ش ناصرالدین‌شاه به استخراج‌کنندگان تقویم‌های سالانه دستور داد که خرافات را به تقویم‌های استخراجی وارد نکنند. اعتمادالسلطنه نیز واژه «سالنامه» را برای این تقویم‌ها وضع کرد. نمونه دیگر، تقویمی است که در حال حاضر مورد استفاده زرتشتیان است و در آن نام روزهای پارسیان که نام ایزدان است ذکر می‌شود. اگر نمونه را با تقویم موجود در کتاب //تفهیم ابوریحان بیرونی مقایسه کنید تشابه آنها آشکار می‌گردد. در این دو تقویم نام روزها اورمزد، بهمن، اردیبهشت، شهریور، اسفندارمز و خرداد و... است و در تقویم زرتشتیان معاصر، تاریخ جشن‌ها، روزهای نیایش و... آمده‌است (تصویر ۱۶ و ۱۷).

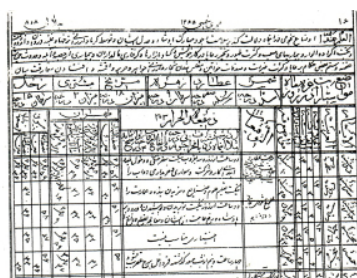
تصویر ۱۴: صفحاتی از تقویم سیدجلال‌الدین طهرانی
کتابخانه مرکزی موزه آستان قدس، شماره اموال (۲۷۳۷۲).

صفحه‌ای از تقویم متعلق به ۱۲۶۵ هـ ق کاربرد تذهیب ظریف در تقویم‌نگاری این دوران را نشان می‌دهد. خط به کار رفته در این نسخه، نستعلیق و نسخ است که با چند قلم متفاوت نگارش شده‌است. نام برج‌ها در این تقویم نوشته شده‌است (تصویر ۱۲).

تصویر ۱۲: تقویم رومی ۱۲۶۵ هـ ق
کتابخانه موزه ملک، شماره اموال (۳۳۴۸).

اولین تقویمی که براساس سال شمسی و مبداء هجری است متعلق به ۱۲۶۵ هـ ش است که این تاریخ بالای تقویم ذکر شده‌است. استخراج این تقویم توسط میرزا عبدالغفار نجم‌الملک صورت گرفته‌است و اولین تقویمی است که شمسی و براساس تاریخ هجرت پیامبر است (صیاد، ۱۳۸۸/۶). نمونه تقویمی دیگر، تقویم سیدجلال‌الدین طهرانی از سال ۱۳۱۴ هـ ش است. این تقویم شمسی است و در آن اسامی ماه‌های قدیم ایران فروردین، اردیبهشت و... آمده‌است. تاریخ شمسی، قمری و میلادی در این تقویم ذکر شده‌است و اطلاعاتی از اوقات شرعی، در آن آمده‌است. علاوه بر این نمادهای فلکی هر ماه به صورت تصویری در بالای تقویم به تصویر کشیده شده‌است. از این دوره به بعد اطلاعات عمومی در تقویم‌ها نیز دیده می‌شود؛ مانند معرفی مشاهیر و کسوف کلی و جزئی، طلوع آفتاب و... (تصویر ۱۳).

تصویر ۱۳: اولین تقویم شمسی
کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، شماره اموال (۸۹۶۱).

کلی، جدول معرفت احکام سال (سعد و نحس روزها و ساعات) جدول اسامی سالها بر اساس تقویم‌های ۱۲ حیوانی، پیش‌بینی خشکسالی و باران و طوفان و... نیز دیده می‌شود (تصویر ۱۸).

تصویر ۱۸: تقویم غیررسمی انتشارات اقبال دوره معاصر، روزها با نام‌های ایزدان نام‌گذاری شده‌است.

این نمونه تقویمی، بازتابی از شیوه تقویم‌نگاری کهن است که البته فاقد ظرافت و بینش هنری نمونه‌های قدیمی است. تذهیب به کاررفته در این نوع تقویم‌ها از تذهیب‌های چاپی آماده‌است که با خط نستعلیق و نسخ همراه شده است. شیوه جدول کشی به سبک تقویم‌های قدیمی همراه با ساختار مربعی برگرفته از زایچه‌های کهن است. در این ساختار مربعی گاهی نام بروج نوشته می‌شود و گاهی نام ۱۲ حیوان، برگرفته از نام سال‌ها در تقویم اویغوری.

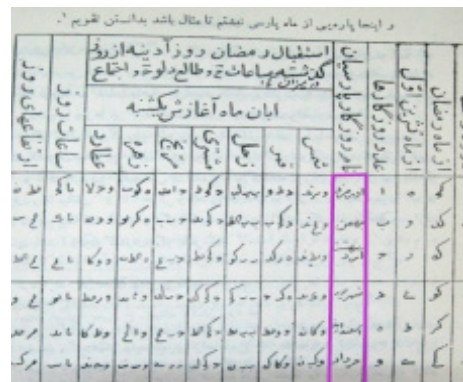
تصویر ۱۹: تقویم غیررسمی انتشارات اقبال دوره معاصر، روزها با نام‌های ایزدان نام‌گذاری شده‌است.

تصویر ۱۵: صفحاتی از تقویم سیدجلال‌الدین طهرانی کتابخانه مرکزی موزه آستان قدس، شماره اموال (۲۷۳۷۲).

تصویر ۱۶: تقویم زرتشتی دوره معاصر، روزها با نام‌های ایزدان نام‌گذاری شده‌است.

تصویر ۱۷: برگی از کتاب بیرونی قرن ۴ و ۵ هجری روزها با نام‌های ایزدان نام‌گذاری شده‌است (بیرونی الف، ۱۳۵۲، ۲۷۸).

در کنار تقویم‌های رسمی امروزی، تقویم‌های غیر رسمی نیز وجود دارد که همان ساختار تقویم‌های رومی کهن را دارد و با نام تقویم‌های نجومی شناخته می‌شوند؛ مانند، تقویم‌هایی که انتشارات اقبال منتشر می‌کند. در این تقویم‌ها کسوف و خسوف جزئی و

به طور کلی می‌توان گفت طراحی تقویم بر اساس بررسی موقعیت خورشید در صورت‌های فلکی منطقه البروج است و نیز بر اساس محل قرارگرفتن خورشید در هر یک از این صورت‌های فلکی که خود بر مبنای وسط‌الشمس و تعدیل‌الشمس محاسبه می‌شد و با ورود خورشید به صورت فلکی حمل (موقعیت اعتدال بهاری) تنظیم می‌شد. این تقویم‌ها عموماً الگوی واحدی داشته‌اند که شامل سیزده ستون بوده‌است. در چند ستون اول، در جدول‌های متعدد و متوازی، موقعیت روز هفته به هنگام اعتدال بهاری روز ماه در سال هجری قمری ناظر به روز اعتدال بهاری، و روز ماه در هر یک از گاه‌شماری‌های مهم جهان اسلام (یعنی سلوکی و یزدگردی) تعیین می‌شد. در ستون‌های بعدی، که تعداد آنها بسته به نیت یا ذوق تقویم‌نویس متغیر بود، موقعیت سیارات بر اساس درجه و دقیقه در روزهای سال، جدول‌هایی برای موقعیت ماه و اطلاعات دیگری چون موقعیت روزهای هر گاه‌شماری بسته به جشن‌ها یا عزاداری‌ها، هنگام رؤیت هلال و هنگام ظهر شرعی در شهرهای گوناگون درج می‌شد. در آخرین قسمت‌ها، اگر خورشیدگرفتگی یا ماه‌گرفتگی در آن سال پیش‌بینی می‌شد، اطلاعات مربوط به آن نیز درج می‌گردید؛ به سبب نحس دانستن این دو پدیده، ذکر آنها در صفحه اول تقویم جایز نبود. (ابوریحان بیرونی، در بین دانشمندان اسلامی، مفصل‌ترین توضیحات را درباره چگونگی تهیه تقویم داده‌است. در قرون بعد نیز شکل و ساختار تقویم‌های استخراجی با آنچه ابوریحان بیرونی آن را شرح داده تفاوت چندانی نکرد و بسته به مورد یا موقعیت خاص، عوامل جزئی دیگری نیز در این تقویم‌های جدید ثبت شد. کتاب‌هایی که در قرون بعدی به عنوان راهنمای تقویم‌ها تهیه شدند، به ندرت چیزی بیش از آنچه ابوریحان بیرونی بدان پرداخته بیان می‌کنند.

نتیجه‌گیری

تقویم‌های دوره اسلامی مجموعه‌های ارزشمندی هستند که بازتاب‌دهنده دانش گاه‌شماری ایرانی از کهن‌ترین ایام

می‌باشند. شواهد نشان می‌دهد که ساختار ظاهری تقویم‌ها برگرفته از زایچه‌های قبل از دوره اسلامی است. باید توجه داشت که ترسیم زایچه در ایران سابقه بسیار کهن دارد؛ و اندروردن وجود آن را از دوره هخامنشی گزارش کرده‌است، هرچند نمونه‌ای از آن در دست نیست. از دوره ساسانیان نیز از زیچ شهریاران که شهرت بسیار دارد یاد شده‌است و تاثیرات خود را بر دوره اسلامی گذاشته‌است که نمونه آن صورالکواکب عبدالرحمان صوفی می‌باشد. شباهت بسیار تقویم دوره اسلامی، به عنوان مثال تقویم ابوریحان بیرونی، با جداول بررسی موقعیت کواکب در کتب نجومی نشان می‌دهد تقویم نگاری با مطالعه موقعیت کواکب ارتباط نزدیکی دارند، شاید یکی از دلایل این ارتباط طراحی تقویم به وسیله کسانی است که در مطالعات نجومی دست داشته‌اند. بررسی محتوای تقویم‌های دوره اسلامی نشان می‌دهد که این تقویم‌ها آمیخته با طالع سعد و نحس است. تقویم متعلق به قرن ۵ و ۴ هجری قمری که در کتاب /تفهیم ابوریحان آمده‌است، تقویمی است که در آن جزییاتی مانند روزهای هفته، نام ماه قمری، ماه و روز پارسی و... ذکر شده‌است، زایچه به دست آمده از دوره ایلخانی، تشابه بسیاری با تقویم‌های دوره‌های قبل و بعد از خود دارد؛ از دوره مغولان، تأثیرات تقویم ایغوری (مغولی) را بر تقویم ایرانی شاهدیم و آن عبارت است از استفاده از اسامی سال‌ها براساس دوازده حیوان، مثل سال: موش، گاو، پلنگ و... این نام‌ها توسط خواجه نصیر طوسی منجم دوره ایلخانی وارد تقویم شد و در دوره صفویه و قاجاریه به طور رسمی در تقویم‌ها تثبیت شد. از لحاظ ساختار ظاهری، تقویم‌های اولیه به صورت ساده و بدون تزیینات، ظاهر می‌شوند ولی به تدریج با تزیینات طراحی می‌شوند و اوج این طراحی‌ها را در دوره صفویه بر روی تقویم‌ها می‌بینیم به تدریج از دوره قاجاریه مجدداً از تزیینات آن کاسته می‌شود. از نظر محتوا تقویم‌ها از روزگاران کهن تغییرات چشمگیری نداشتند و اصل کارکردشان نشان‌دادن زمان و موقعیت بود که بر اساس سال شمسی و گاهی هم قمری بود. اولین تقویمی که براساس سال شمسی و مبدأ هجرت

امیرکبیر.

- واندروردن، بارتل (۱۳۷۲). پیدایش دانش نجوم. (همایون صنعتی زاده، مترجم). چاپ اول. تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- ورجاوند، پرویز. (۱۳۶۶). کاوش در رصد خانه مراغه. چاپ سوم. تهران: انتشارات امیرکبیر.

منابع نسخ خطی

- کتابخانه موزه ملک. (۱۲۶۱هـ.ق). تقویم رقومی. شماره اموال ۳۱۷۷.
- کتابخانه موزه ملک. تقویم رقومی شاه سلطان حسین صفوی. شماره اموال ۵۸۹۹ و شماره اموال ۳۳۴۸.
- کتابخانه ملی، زیج الغ بیگ. شماره بازیابی ۱۱۷۱۳۸۷.
- کتابخانه مرکزی موزه آستان قدس رضوی. (۱۳۱۴هـ.ق). تقویم سیدجلال الدین طهرانی ۱۳۱۴هـ.ق. شماره اموال ۲۷۳۷۲.
- کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، تقویم هجری شمسی، استخراج میرزا عبدالغفار نجم‌الملک. شماره اموال ۸۹۶۱.
- <http://calendar.ut.ac.ir/Fa>

پیامبر(ص) است متعلق به ۱۲۶۵ هـ.ش که توسط عبدالغفار نجم‌الملک استخراج شده است. از نظر ظاهری خطوط به کاررفته در انواع تقویم‌ها ثلث، نستعلیق و شکسته نستعلیق و نسخ است. نشانه‌های تصویری به کاررفته در این تقویم‌ها، هلال ماه و تصاویر بروج است. در مواردی نشانه‌های تقویم اویغوری به صورت نوشتاری یا تصویری مانند نهنگ، ببر، اسب، خرگوش و... آمده است. تقویم‌های متأخر با توجه به امکانات چاپ ماشینی و نیازهای روز، ساده‌تر و فاقد تزیینات است و در عین حال براساس ساختارهای قدیمی شکل گرفته است.

فهرست منابع

- بیرشک، احمد. (۱۳۸۰). گاهشماری ایرانی. چاپ اول، تهران: بنیاد دانشنامه بزرگ فارسی.
- بیرشک، احمد. (۱۳۸۵). گاهشماری در تمدن ایرانی و تمدن مسیحی. چاپ اول. تهران: نشر بنیاد دانشنامه بزرگ فارسی.
- بیرونی، ابوریحان. (۱۳۵۲، الف). التفهیم لاوائل صناعه التنجیم. تهران: انتشارات انجمن آثار ملی .
- _____ . (۱۳۵۲، ب). آثار الباقیه. (اکبر دانا سرشت، مترجم). تهران: انتشارات ابن سینا .
- تناولی، پرویز. (۱۳۸۷). طلسم گرافیک سنتی ایران. چاپ سوم. تهران: نشر بن گاه .
- خواجه نصیرالدین طوسی. (۱۳۵۱). ترجمه صورالکواکب عبدالرحمن صوفی. با تصحیح و تعلیقات سیدمعزالدین مهدوی. تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- رضازاده ملک، رحیم. (۱۳۸۴). تنکلوشا. چاپ اول. تهران: نشر میراث مکتوب.
- صیاد، محمدرضا و علی ابراهیمی سراجی. (۱۳۸۸). تقویم ۴۰۲۰ ساله هجری شمسی. چاپ اول. تهران: نشر راه کمال.
- صوفی، عبدالرحمن. (۱۳۵۱). صور الکوواکب. (خواجه نصیر الدین طوسی، مترجم). تهران: انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.
- کندی، ادوارد استوارت. (۱۳۷۴). پژوهشی در زیج‌های دوره اسلامی. (محمد باقری، مترجم). چاپ اول. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- معین، محمد. (۱۳۸۲). فرهنگ فارسی. چاپ بیستم. تهران: انتشارات

The Evolutions of Form and Content of Calendars in Islamic Period, According to the Documents in the Pension National Library, National Malek Library, Astan Quds Razavi and Parliament Library

Hossein Abeddoost¹, Habibollah Ayatollahi²

1-PhD student in comparative history and analysis of Islamic Art, School of Art, Shahed University, Tehran, Iran

2-Associate Professor, School of Art, Shahed University, Tehran, Iran

Abstract

Islamic calendars are unique examples manuscript according to the appearance and content characteristics. They are valuable and considerable collections of Islamic art. This research was tried to answer these questions that; what is the evolution of appearance and content Islamic Calendars and, what is relationship between ancient Islamic calendars and contemporary calendars. The authors collected some manuscript calendars of Saljugh, Illkhani, Safavi, Ghajar and contemporary calendars and studied appearance and content characteristics of these calendars and their relationships. Principal hypothesis is of this research that there is a traditional illustration in Islamic calendars and their content.

The main aim is to explain formal characteristics, aesthetic arguments and artistic characteristics of Islamic calendars. Based on the research results, old calendars of Islamic period associated with table and information was entered into it, and these charts have imitated of ancient Zigs (zig or zaeche, astronomical table) from per Islamic periods. Numerical calendars were associated with the name of solar months (Houses of the Zodiac) like, Taurus, Gemini, and Cancer. Old calendars didn't have any decorations, while the calendars of Safavid period were decorated and illuminated. Lastly calendars are simple without decorations due to the printing industry; these calendars have the same structures of ancient calendars.

Key words: calendars, Islamic period, Manuscript.

1- Email: hossienabeddoost@yahoo.com

2- Email: ayatollahi AT shahed.ac.ir